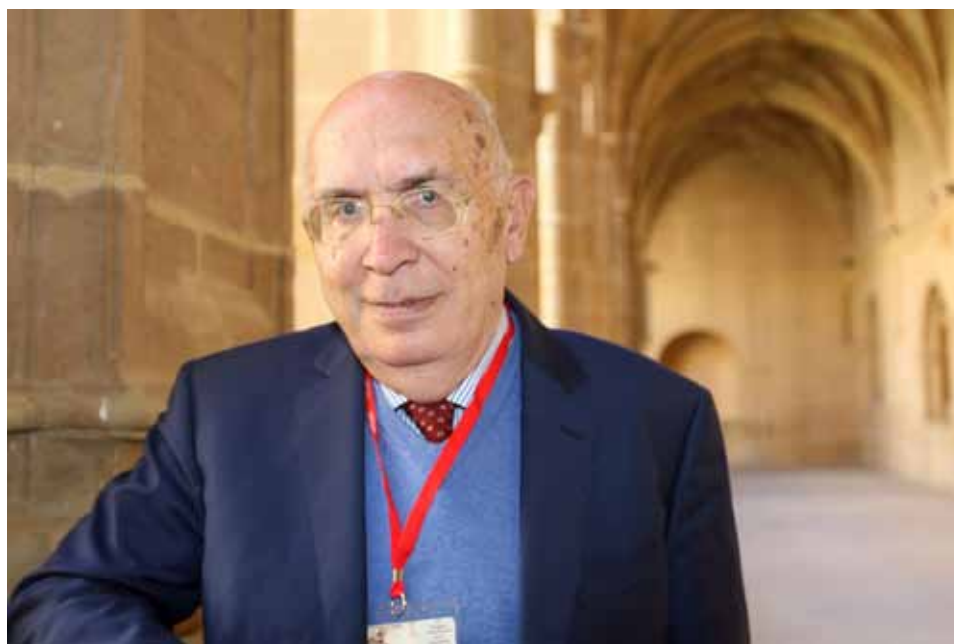

Alberto Varvaro (1934-2014)

Alberto Varvaro, membro do Comité Científico de *Verba*, faleceu en Nápoles o 22 de outubro de 2014. Nacera en Palermo en 1934. Durante corenta anos foi profesor de Filoloxía Románica na Università di Napoli Federico II. No ano 2004 pasara ao Istituto Superiore di Scienze Umane, tamén na súa sede de Nápoles.

Cortesía de Juan Marín (Diario La Rioja)

¹ A bibliografía de Alberto Varvaro encóntrase en rede en http://www.aibl.fr/IMG/pdf/varvaro_biblio_2013.pdf, actualizada ata 2013. Impresa, e actualizada a decembro de 2013, pode consultarse en *Identità linguistiche e letterarie nell'Europa romanza*. Roma: Salerno, pp. 741-783.

Comprometido activamente na vida da Universidade e da cultura, ocupou numerosos cargos tanto no ámbito nacional coma no internacional, entre eles a presidencia da Società Italiana di Filologia Romanza (SIFR), entre 1991-1994, e a da Société de Linguistique romane, entre 1995-1998, sociedade da que despois foi presidente honorario. Foi membro da Accademia dei Lincei e da Accademia della Crusca. Fundou e dirixiu a revista *Medioevo romanzo* (1974-2007). Así mesmo, organizou numerosos congresos, a partir do internacional de Lingüística e Filoloxía Románica de Nápoles, en 1974. A tanta actividade non lle faltaron recoñecementos, como, en Italia, o Premio Nazionale del Presidente della Repubblica, en 1998, e, no exterior, os doutoramentos *honoris causa* en Chicago e Heidelberg.

O gran prestixio acadado por Varvaro a nivel institucional era no seu caso, e como debería ser sempre, o reflexo do prestixio de que gozaba na esfera científica. Varvaro foi un romanista completo. A grande extensión do espazo lingüístico que continúa a lingua de Roma non o asustaba. Cos seus estudos, Varvaro cubriu gran parte da Romania¹. Quedaron á marxe, unicamente, o portugués e o romanés.

No eixe temporal, as contribucións de Varvaro centráronse, en liñas xerais, no Medioevo e no Renacemento, aínda que, en verdade, abarcan tamén a etapa precedente e, en particular, a Antigüidade tardía (período crítico para todo romanista que se ocupe da historia), e tamén a sucesiva, prolongándose ata o presente. Así, os seus estudos comprenden principalmente estes dominios: latín vulgar e medieval, español, catalán, provenzal, francés antigo e francés medio, italiano-toscano, siciliano e vulgares da Italia meridional.

Neste enorme panorama, a Península Ibérica ocupaba un lugar preferente. Na abundantísima bibliografía de Varvaro (corenta páxinas impresas ata o ano 2003!) as linguas e literaturas iberorrománicas nutren arredor de vinte libros e artigos, aos que se deben engadir voces de enciclopedias e, sobre todo, recensións. Estas últimas son particularmente numerosas para o dominio ibérico. A diferenza do que sucede con gran parte dos estudosos, Varvaro escribiu recensións non só de mozo, como unha tarefa curricular útil, senón durante toda a súa vida, signo dunha incansable actividade de lector e dun exercicio continuo de espírito crítico. Quen o coñeceu non se marabilla de tal circunstancia: sabe canto e como estaba ben informado, mesmo de novidades científicas que apenas viran a luz, cando non era el mesmo o que as comunicaba, entre os primeiros, aos colegas. Varvaro, como sinalei, practicou tanto o estudo literario coma o lingüístico (interno, sobre todo histórico, e externo: a socio-lingüística), ademais da filoloxía, e esta con particular empeño: edicións de textos, teoría da edición crítica, historia da investigación filolóxica.

Non é posible ofrecer unha idea sucinta da obra de Varvaro. A selección dos seus *Identità linguistiche e letterarie nell'Europa romanza* (Roma: Salerno, 2004), preparada para festexar os seus setenta anos polos seus discípulos Marcello Barbatto, Salvatore Luongo, Laura Minervini, Paola Moreno e Giovanni Palumbo, representa moi ben a súa multiforme actividade, pero é un volume de máis de 800 páxinas. As seccións son: «Per la storia linguistica»; «Storia della letteratura romanza del Medioevo», «Teoria e prassi filologica», «Profili» (enténdese de grandes estudosos). Demasiado pouco para comprender de que se trata. Acaso un modo mellor para reconstruír, polo menos en parte, a personalidade de Alberto Varvaro sexa revisar algunha das súas obras principais, limitándonos aos libros. É isto o que procuraremos facer, aínda que é necesario precisar que o groso da súa imponente produción se debe á gran cantidade de artigos de media extensión que escribiu, con frecuencia conferencias ou relatorios presentados en congresos, pero preparados para a imprenta con extremo coidado (non hai erros en Varvaro); polo tanto, tamén a estrada que tentarei seguir ten os seus límites, como tamén os ten o fío condutor que me guiará para trazar o percorrido investigador do palermitano.

A primeira obra de Varvaro, datada en 1957, foi a edición crítica do *Libro di varie storie* de Antonio Pucci, singular figura de poeta florentino de extracción popular (Palermo: Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo). En 1960 ve a luz outro libro de grandísimo alento: a publicación do cancionero do trobador provenzal Rigaut de Berbezilh (Bari: Adriatica).

Discípulo de Ettore Li Gotti, brillante figura de estudoso palermitano morto prematuramente (1910-1956), Varvaro só podía converterse en romanista, e non podía ao mesmo tempo non herdar do mestre o labor de estudar a fondo a súa lingua románica nativa: o siciliano. Pero os novos tempos, na intensa posguerra italiana, permitíanlle colocar estes obxectos de investigación nun marco non só local, senón internacional. Varvaro deixa pronto Sicilia para desprazarse a Pisa e, despois, ao estranxeiro. Á súa formación europea contribúen as súas estadias de estudo en Barcelona e en Zürich (onde foi lector entre 1959 e 1963). Coñece daquela algúns estudosos de relevo mundial, como Martín de Riquer, Ramón Menéndez Pidal e Walter von Wartburg. En 1964 publica as *Premesse ad un'edizione critica delle poesie minori di Juan de Mena* (Napoli: Liguori). Inmediatamente despois aparece a súa grande obra institucional *Filologia spagnola medievale. I: Linguistica, II: Letteratura, III: Antologia*, primeiro como un conxunto de materiais de uso universitario (1965), despois impresa (Napoli: Liguori, 1968 e 1969, con varias reimpresións posteriores). En 1972 publicará, con Carmelo Samonà, palermitano coma o propio Varvaro, e

profesor en Roma, *La letteratura spagnola. Dal Cid ai Re Cattolici* (Firenze-Milano: Sansoni-Accademia).

No marco da mellor tradición da filoloxía románica europea, Varvaro dedica unha monografía, que se converterá nun traballo de referencia, á literatura francesa antiga: en 1963 aparece *Il Roman de Tristan di Béroul* (Torino: Bottega d'Erasmus, 268 pp). Varvaro aínda volverá noutras ocasións sobre este autor con diferentes contribucións, por exemplo, en clave ecdótica, en «La teoría dell'archetipo tristaniano», *Romania* 88, 1967, pp. 13-58, e retornará a el na fin da súa carreira, cunha revisión xeral: «Il Tristan di Béroul, quarant'anni dopo», *Medioevo romanzo* 25, 2001, pp. 312-46. Con Béroul, o seu escritor predilecto é o cronista Froissart. Moitos, moitos anos despois dos primeiros estudos dedicados ao autor do *Tristan*, publica a segunda parte das *Chroniques* de Froissart (con Peter Ainsworth, *Chroniques livres III et IV, Lettres Gothiques*, 2004; a IV parte verá a luz baixo o coidado da Académie Royale de Bruxelas). Sobre este autor, que amaba, e ademais destas edicións, Varvaro publica o interesante, vivísimo e novo *La tragédie de l'histoire. La dernière oeuvre de Jean Froissart* (Paris: Garnier, 2011), retrato divertido e rehabilitación do gran cronista xulgado con frecuencia severamente polos historiadores pola primeira parte, menos válida, máis recapitulatoria, da súa obra, mentres, como mostra Varvaro, é a última a que revela plenamente a súa importancia como observador do seu tempo.

No ámbito lingüístico puro, Varvaro publica un libro que fará historia: *Storia, problemi e metodi della linguistica romanza* (Napoli: Liguori, 1968). Este volume fornecía un cadro claro e razoado, ben distribuído no tempo, extraído de lecturas de primeira man, da lingüística románica desde as súas orixes xermanas ata o presente. É este un libro que mostra grandes coñecementos, pero non de pura erudición, antes ben, é un libro pensado sobre todo para o ensino que se pechaba xa, cunha anticipación temporal sorprendente, cun cadro da gramática xenerativa (as *Strutture della sintassi* de Chomsky publicáranse no ano 1957 e os *Aspetti* en 1965). Esta obra conservou durante moito tempo a súa frescura, de modo que puido ser traducida ao español vinte anos despois, en 1988: *Historia, problemas y métodos de la lingüística románica* (Barcelona: Sirmio). E aínda hoxe pode ser consultada con aproveitamento.

Máis tarde, o seu interese lingüístico tornouse sobre todo cara á sociolingüística, que naqueles anos se estaba afirmando en Italia seguindo o ronsel das novidades americanas. O libro de Varvaro *La parola nel tempo: lingua, società e storia* (Bologna: Il Mulino, 1984) é unha compilación de ensaios de grande interese, con materiais tirados da Italia meridional e da Península Ibérica. Un estudo central deste volume constitúe o relativo ao conservadorismo lingüístico da Lucania (aínda que o

autor non o diga, trátase en realidade da chamada «zona Lausberg»). Varvaro denuncia a rixidez e a abstracción das denominadas «norme areali» de Matteo Bartoli, ás que opón o estudo demográfico e social baseado sobre fontes documentais. No caso da Lucania, o arcaísmo lingüístico non é efecto da escaseza de comunicacións, que intervén en realidade só en tempos recentes, senón dunha secular cerrazón non física, senón social e psicolóxica das comunidades locais, alleas á atracción dos grandes centros urbanos innovadores. Móstrase así como a consideración social enriquece os esquemas naturalistas da evolución lingüística.

En 1975, e froito dun traballo ininterrompido de anos, aparece, en colaboración con Rosanna Sornicola, o «fascicolo di saggi» do *Vocabolario etimologico siciliano* (Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani), primeirísima proba (a que seguirán outras) do monumental *Vocabolario storico-etimologico del siciliano* que Varvaro conseguirá levar a termo xusto nas vésperas da súa morte, no 2014 (o *Vocabolario* foi editado polo Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani e pola Société de Linguistique Romane, Palermo-Strasbourg, 2014, 2 vols., 1234 pp.).

Un dos libros máis orixinais, e tamén de lectura agradable, de Varvaro é o volume *Letterature romanze del Medioevo*. Coma outras veces, esta obra aparecera orixinariamente baixo a forma de materiais para o ensino universitario en Nápoles nos anos 1966-1967 e 1967-1968. O correspondente libro foi publicado en español moito despois, en 1983, e aínda máis tarde en italiano, na editorial Il Mulino, en 1985. A estrutura do libro, que incorpora diversos textos medievais romances e que os comenta inseríndoos nun rigoroso marco histórico, recorda en parte a da *Mimesis* de Auerbach, un autor que tivo un grande éxito tanto en Italia como no mundo de lingua española, e que aquí mostra o seu influxo sobre o palermitano. A coherencia e a unidade do libro constitúen a proba de que a aposta que subxace a esta historia literaria tan singular foi superada. A literatura italiana está explicitamente omitida e, á beira das literaturas da antiga Provenza e de Francia, as literaturas da Península Ibérica ocupan un lugar preeminente na obra. Aparece así, en función central no capítulo sobre a lírica, a célebre *cantiga de amigo* en galego *Ondas do mar de Vigo*, de Martin Codax (probablemente un xograr, escribe Varvaro), analizada a fondo na súa estrutura técnica paralelística e no seu contido amoroso. A composición, seguramente cantada e acaso acompañada polo baile, insírese na historia da lírica ibérica entre a *khargia* mozárabe e os desenvolvementos posteriores da lírica castelá (pp. 153-155 da edición italiana). Naturalmente Varvaro recorda de modo oportuno que incluso Afonso X, promotor da *General Estoria* en castelán, poetaba en galego-portugués, seguindo unha tradición de xénero que se manterá durante un longo período de tempo.

A edición crítica, como antes mencionamos, ocupou un lugar central nos intereses e na produción de Varvaro desde os seus inicios como estudoso. Varvaro, que ademais dunha vocación histórica tiña unha cabeza teórica, forneceu tamén numerosas e moi autorizadas contribucións á ecdótica, tanto xerais como aplicadas a casos concretos. Froito serodio da súa reflexión e de tantas experiencias directas é un libro que parece un regalo do estudoso octoxenario á Universidade que xa abandonara (pero que nunca deixara de todo ás costas): a *Prima lezione di filologia* (Roma-Bari: Laterza, 2012), que expón os principios da edición crítica exemplificándoos a través de casos tomados da tradición manuscrita románica medieval. Recordemos que ao Varvaro mozo se remonta unha oposición teórica que marcou unha época, a que distinguía entre «tradizione attiva» e «tradizione quiescente», a primeira marcada pola intervención dos copistas, transcritores entusiastas e partícipes dos textos e por iso mesmo pouco respectuosos coa lección manuscrita; a segunda caracterizada pola fidelidade ao texto.

No dominio do latín medieval Varvaro publica unha das súas obras maiores, *Apparizioni fantastiche. Tradizioni folkloriche e letteratura nel Medioevo* (Bologna: Il Mulino, 1994; de novo, unha recuperación de materiais dun curso universitario); o estudo está dedicado á materia folclórica presente particularmente na literatura francesa antiga, pero tamén ao *De nugis curialium* do inglés Gautier Map. Literatura medieval en latín e en vulgar examínanse xuntas. Esta obra testemuña un interese polas tradicións populares e, engadirei de inmediato, pola súa transmisión culta, que reencontramos noutras obras de Varvaro. Unha das máis interesantes é *Adultèri, delitti e filologia. Il caso della baronessa di Carini* (Bologna: Il Mulino, 2010), que representa un preciso traballo sobre o texto culto elaborado por Salomone Marino a partir de fontes populares. As ideas nacían rapidamente na mente intuitiva e na intelixencia sempre rápida de Varvaro, pero despois fermentaban longamente. Este tema, por exemplo, centrara unha antiga recensión de 1964 a A. Rigoli, *Le varianti della 'Barunissa di Carini' raccolte da S. Salomone-Marino* (Palermo: Centro di studi filologici e linguistici siciliani, 1963), publicada en *Filologia e Letteratura* 10, 1964, pp. 440-448. Imaxino que durante corenta anos a idea de estudar a fondo este célebre, e fermosísimo, texto siciliano ocupou, xunto a outros innumerables proxectos, a mente de Varvaro. Todo apunta a que os seus traballos maduraban lentamente xunto a outros, pasaban con frecuencia por edicións provisionais, ou materiais académicos, para concluír despois, sempre minuciosamente cerrados, na redacción final e na súa publicación.

Neste punto a nosa recensión podería considerarse concluída, aínda que non todas as obras de Varvaro, nin sequera todos os seus libros, por non falar dos seus

artigos, fosen examinados. Deberían, neste punto, mostrarse claras a riqueza e a complexidade da súa obra, así como a versatilidade e o empeño científico do seu autor. Pero considero oportuno engadir algunhas palabras sobre o Varvaro home: vivaz, combativo, divertido, con frecuencia sarcástico, dotado dunha dialéctica hábil e apaixonada. Non sempre era fácil convivir con el. Se todos o admiraban, non todos o amaban. Pero debe recoñecerse que Varvaro estaba animado por un profundo espírito da xustiza. A ética do traballo, para este siciliano que viviu en Nápoles, era a dun calvinista. O tranquilo vivir non existía para el. O espírito de colaboración, pola contra, era innato nel. Formou un gran número de discípulos, que agora representan dignamente a Filoloxía Románica no mundo. A través deles e a través da súa obra, o nome de Varvaro vivirá amplamente entre os investigadores dos máis diversos ámbitos de estudo.

Lorenzo Renzi

(Texto traducido por Mariña Arbor Aldea)